स्त्रीवादी दृष्टिकोन आणि महात्मा फुले

डॉ. प्रमोद देविदास पाटील
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. चक्रपाणी कला महाविद्यालय,
नागपूर
Email-pramodpatil1204@gmail.com

सारांश:

भारतीय समाजशास्त्राच्या इतिहासात १९ वे शतक हे प्रबोधनाचे शतक मानले जाते. या काळात महात्मा जोतिराव फुले यांनी मांडलेले विचार हे केवळ सुधारणावादी नसून ते पूर्णतः क्रांतिकारी होते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महात्मा फुले यांच्या कार्याचे 'स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून' (Feminist Perspective) समाजशास्त्रीय विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्रीमुक्तीची पहिली ठिणगी भारतात ज्यांनी टाकली, त्या महात्मा फुलेंनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा संबंध थेट इथल्या धर्मव्यवस्था, जातिव्यवस्था आणि पितृसत्ताक (Patriarchy) रचनेशी जोडला होता. हा दृष्टिकोन आजच्या आधुनिक स्त्रीवादाचा पाया मानला जातो. पितृसत्ता आणि जात यांचा संबंध फुले यांनी आपल्या 'गुलामगिरी' या ग्रंथात स्पष्ट केले की, स्त्रियांवर लादलेली बंधने ही केवळ परंपरा नसून ती पुरुषांनी आपली सत्ता टिकवण्यासाठी केलेली व्यवस्था आहे. त्यांनी स्त्रियांना 'शूद्रातिशूद्रां'च्या श्रेणीत ठेवून त्यांच्या शोषणाचे विश्लेषण केले. त्यांच्या मते, जोपर्यंत स्त्रिया शिक्षित होत नाहीत, तोपर्यंत समाज गुलामगिरीतून मुक्त होऊ शकत नाही. शिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण "विद्येविना मती गेली..." हा त्यांचा सिद्धांत स्त्रियांच्या वैचारिक मुक्तीचा जाहीरनामाच होता. १८४८ मध्ये पुण्यात सुरू केलेली मुलींची पहिली शाळा ही केवळ शैक्षणिक संस्था नव्हती, तर ती पुरुषप्रधान संस्कृतीला दिलेली एक मोठी चपराक होती. त्यांनी सावित्रीबाईंना शिक्षित करून त्यांना शिक्षिका आणि समाजसेविका म्हणून घडवले, जे 'स्त्री-नेतृत्वाचे' पहिले उदाहरण ठरले. कौटुंबिक लोकशाही आणि अधिकार महात्मा फुले यांनी 'सत्यशोधक विवाहा'च्या माध्यमातून लग्नातील ब्राह्मणी वर्चस्व नाकारले आणि मंगलाष्टकांमध्ये पती-पत्नीच्या समान अधिकारांचा पुरस्कार केला. विधवाविवाह, केशवपन प्रथेला विरोध आणि 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना यांमधून त्यांनी स्त्रियांच्या पुनरुत्पादक हक्कांचे रक्षण केले. स्त्री-पुरुष तुलना फुले यांनी स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ मानले आहे. त्यांच्या मते, स्त्रीमध्ये अधिक सोशिकता, ममता आणि नीतिमत्ता असते. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकात त्यांनी मांडलेले मानवी हक्कांचे विचार हे कोणत्याही आधुनिक स्त्रीवादी जाहीरनाम्यापेक्षा कमी नाहीत. महात्मा फुले हे भारतातील 'आद्य स्त्रीवादी' विचारवंत होते. त्यांनी केवळ स्त्रियांच्या प्रश्नांवर वरवरचे उपाय सुचवले नाहीत, तर शोषणाच्या मुळावर म्हणजेच 'पितृसत्तेवर' प्रहार केला. त्यांचा दृष्टिकोन हा 'Intersectionality' जात, वर्ग आणि लिंगभाव यांचा एकत्रित विचार मांडणारा होता. आजच्या २१ व्या शतकातील स्त्रीवादी चळवळींना महात्मा फुले यांचे विचार आजही दिशादर्शक ठरत आहेत.

संकेतशब्द (Keywords): स्त्रीवादी दृष्टिकोन, पितृसत्ता, स्त्री-शिक्षण, लिंगभाव समानता, सामाजिक न्याय

प्रस्तावना

भारतीय समाजव्यवस्थेच्या इतिहासात एकोणिसावे शतक हे 'प्रबोधनाचे युग' म्हणून ओळखले जाते. या काळात ज्या महापुरुषांनी विषमतेवर आधारित समाजव्यवस्थेला हादरे दिले, त्यामध्ये **महात्मा जोतिराव फुले** यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. महात्मा फुले हे केवळ समाजसुधारक नव्हते, तर ते एक महान मानवतावादी विचारवंत आणि क्रांतिकारी समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी मांडलेला 'स्त्रीवादाचा' विचार हा पाश्चात्य स्त्रीवादाच्या संकल्पना भारतात येण्यापूर्वीचा अत्यंत मौलिक आणि वास्तववादी विचार होता. परंपरागत भारतीय समाजात स्त्रियांची स्थिती ही 'शूद्रातिशूद्रां'पेक्षाही खालच्या स्तरावर होती. पितृसत्ताक पद्धती, धर्ममार्तंडांचे वर्चस्व आणि अज्ञान यांमुळे स्त्री ही केवळ उपभोग्य वस्तू किंवा चूल आणि मूल यांपुरती मर्यादित होती. महात्मा फुले यांनी या गुलामगिरीच्या मुळाशी जाऊन स्त्रियांच्या शोषणाची सामाजिक व धार्मिक कारणे शोधली. जोतिरावांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे केवळ दयाभावाने न पाहता **'अधिकार' आणि 'समानता'** या दृष्टिकोनातून पाहिले. त्यांनी मांडलेले विचार आजच्या समाजशास्त्रीय परिभाषेत सांगायचे झाल्यास "विद्येविना मती गेली..." हा विचार मांडून त्यांनी स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे उघडली. पुरुषप्रधान संस्कृतीतील दुटप्पी नैतिकतेवर त्यांनी प्रहार केला. स्त्री आणि पुरुष हे दोन्ही ईश्वराचे (निर्मिकाचे) अंश असून त्यांना समान अधिकार असावेत, असा आग्रह त्यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकात धरला. ब्राह्मणी धर्मग्रंथांनी स्त्रियांवर लादलेली बंधने त्यांनी नाकारली.

महात्मा फुले यांनी मांडलेला स्त्रीविषयक दृष्टिकोन हा आजच्या आधुनिक **'लिबरल' आणि 'रॅडिकल' फेमिनिझमशी (स्त्रीवाद)** साधर्म्य दर्शवणारा आहे. त्यांनी 'गुलामगिरी' आणि 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथांमधून हे स्पष्ट केले की, ज्याप्रमाणे उच्चवर्णीय समाजाने शूद्रांना गुलाम बनवले, त्याचप्रमाणे पुरुषांनी स्त्रियांना आपल्या वर्चस्वाखाली ठेवले आहे. त्यांच्या मते, स्त्री आणि पुरुष हे दोन्ही निसर्गतः स्वतंत्र आहेत, परंतु सांस्कृतिक आणि धार्मिक नियमांनी स्त्रियांना दुय्यमत्व बहाल केले. फुले यांच्या स्त्रीवादी विचारांचा केंद्रबिंदू **'शिक्षण'** हा होता. "विद्येविना मती गेली..." या त्यांच्या प्रसिद्ध उक्तीतून त्यांनी अज्ञानाला सर्व दुःखाचे मूळ मानले. १८४८ मध्ये पुण्यातील भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू करून त्यांनी हजारो वर्षांची परंपरा मोडीत काढली. स्त्री सुशिक्षित झाली तरच ती आपल्या हक्कांची जाणीव ठेवू शकेल आणि कुटुंबासह समाजाचा विकास करू शकेल, हा त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांनी केवळ शाळा काढल्या नाहीत, तर आपल्या पत्नीला, सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षित करून त्यांना देशातील पहिली शिक्षिका बनवले, हा कृतीशील स्त्रीवादाचा एक मोठा पुरावा आहे. महात्मा फुले यांनी केवळ शिक्षणावरच भर दिला नाही, तर स्त्रियांच्या आरोग्यावर आणि सन्मानावर गदा आणणाऱ्या प्रथांविरुद्धही लढा दिला. बालविवाह आणि सती प्रथांविरुद्ध त्यांनी जनजागृती केली. विधवांच्या केशवपनाच्या प्रथेविरुद्ध त्यांनी नाभिकांचा संप घडवून आणला. कुमारी माता आणि त्यांच्या मुलांच्या संरक्षणासाठी त्यांनी स्वतःच्या घरात बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले. ही घटना त्या काळातील स्त्रीवादी जाणीवेचे सर्वोच्च शिखर होती. आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या पुस्तकात त्यांनी मांडलेले विचार अत्यंत पुरोगामी आहेत. त्यांनी कुटुंब व्यवस्थेत स्त्रीला पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ दर्जा दिला. "स्त्री ही पुरुषाची अर्धांगिनी नसून ती एक स्वतंत्र मानवी घटक आहे," असा विचार त्यांनी मांडला. लग्नाच्या विधीमध्ये त्यांनी मंगलाष्टकांऐवजी मानवी हक्कांची आणि स्त्री-पुरुष समानतेची शपथ घेण्याची पद्धत सुरू केली, ज्याला आपण आज 'सत्यशोधकी विवाह' म्हणतो.

संशोधनाचे उद्देश

१. महात्मा फुले यांच्या स्त्रीवादी विचारांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे.
२. स्त्रीवादी दृष्टिकोनाची मूलभूत संकल्पना आणि तत्वे समाजशास्त्रीयदृष्ट्या स्पष्ट करणे.
३. त्यांच्या कार्याचा स्त्री सक्षमीकरणावर झालेला परिणाम अभ्यासणे

महात्मा फुले यांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन: समाजशास्त्रीय पार्श्वभूमी

१. गुलामगिरीची संकल्पना आणि स्त्रियांचे स्थान

महात्मा फुले यांनी 'गुलामगिरी' या पुस्तकातून शोषितांच्या दुःखाला वाचा फोडली. त्यांच्या मते, समाजात ज्याप्रमाणे शूद्र आणि अतिशूद्र गुलाम आहेत, त्यापेक्षाही अधिक भयानक गुलामगिरी स्त्रियांच्या वाट्याला आली होती. फुले यांनी स्त्रियांना **'शूद्रातिशूद्रांमधील शूद्र'** मानले. त्यांनी स्पष्ट केले की, पुरुषांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी आणि धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांवर बंधने लादली आहेत. हा दृष्टिकोन आजच्या आधुनिक 'मार्क्सवादी स्त्रीवादा'शी (Marxist Feminism) साधर्म्य दाखवणारा आहे, जिथे स्त्रीला खाजगी मालमत्ता मानले जाते. गुलामगिरी' ही मानवी इतिहासातील एक अत्यंत क्रूर आणि काळी बाजू आहे. जेव्हा एका व्यक्तीवर दुसऱ्या व्यक्तीची पूर्ण मालकी असते आणि त्या व्यक्तीला स्वतःचे निर्णय घेण्याचे, जगण्याचे किंवा स्वातंत्र्याचे कोणतेही अधिकार नसतात, तेव्हा त्याला 'गुलामगिरी' असे म्हणतात. ऐतिहासिक काळात गुलामगिरी प्रामुख्याने युद्धात पराभूत झालेल्या लोकांवर लादली जात असे, परंतु काळानुरूप तिचे स्वरूप बदलत गेले. गुलामगिरीच्या व्यवस्थेत स्त्रियांची स्थिती पुरुषांपेक्षाही अधिक भयानक आणि क्लेशदायक होती. त्यांना **'दुहेरी गुलामगिरी'** सहन करावी लागत असे – एक म्हणजे मालकाची गुलामगिरी आणि दुसरी म्हणजे पुरुषप्रधान संस्कृतीची गुलामगिरी.

लैंगिक शोषण आणि अत्याचार: गुलाम स्त्रियांना सर्वाधिक धोका त्यांच्या मालकांकडून होणाऱ्या लैंगिक शोषणाचा असे. त्यांना केवळ कामासाठीच नव्हे, तर मालकाच्या उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिले जाई. या शोषणाविरुद्ध त्यांना दाद मागण्याची किंवा नकार देण्याची कोणतीही सोय नव्हती. अनेकदा अशा शोषणातून जन्माला आलेल्या मुलांनाही गुलामाचेच जीवन जगावे लागत असे.

घरगुती कामांचा बोजा: पुरुषांना सहसा शेतात किंवा कष्टाच्या कामात जुंपले जाई, तर स्त्रियांना मालकाच्या घरातील सर्व कष्टाची कामे करावी लागत. स्वयंपाक, स्वच्छता आणि मालकाच्या मुलांची देखभाल करणे ही त्यांची मुख्य कामे असत. दिवसभर राबूनही त्यांना सन्मानाची वागणूक मिळत नसे.

कुटुंबापासून ताटातूट: गुलाम स्त्रियांसाठी सर्वात मोठे दुःख म्हणजे त्यांच्या मुलांपासून त्यांना वेगळे करणे. बाजारपेठेत जेव्हा गुलामांची विक्री होत असे, तेव्हा अनेकदा आईला एका मालकाला आणि तिच्या तान्हुल्या मुलाला दुसऱ्या मालकाला विकले जाई. आपल्या पोटच्या गोळ्याला कायमचे डोळ्यांसमोरून जाताना पाहणे, ही या प्रथेतील अत्यंत अमानवीय बाब होती.

सामाजिक आणि कायदेशीर अधिकार शून्य: गुलाम स्त्रीला समाजात कोणतेही स्थान नव्हते. तिला लग्नाचा, मालमत्तेचा किंवा शिक्षणाचा कोणताही अधिकार नव्हता. तिला केवळ एक 'उत्पादनाचे साधन' (reproduction unit) म्हणून पाहिले जाई, जेणेकरून ती अधिक गुलाम जन्माला घालू शकेल.

भारतात महात्मा जोतिराव फुले यांनी **'गुलामगिरी'** नावाचे पुस्तक लिहून या प्रथेवर कडाडून टीका केली. त्यांनी केवळ शारीरिक गुलामगिरीच नव्हे, तर मानसिक आणि धार्मिक गुलामगिरीतून स्त्रियांना व शूद्रांना मुक्त करण्याचा विचार मांडला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही संविधानाच्या माध्यमातून गुलामीच्या सर्व प्रथा नष्ट केल्या आणि स्त्रियांना समान अधिकार दिले.

२. शिक्षणाचे समाजशास्त्र आणि सक्षमीकरण

महात्मा फुले यांच्या स्त्रीवादाचा केंद्रबिंदू **शिक्षण** हा होता. "विद्येविना मती गेली..." या त्यांच्या प्रसिद्ध ओळी केवळ पुरुषांसाठी नव्हत्या. १८४८ मध्ये पुण्यातील भिडे वाड्यात त्यांनी मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. समाजशास्त्रीय दृष्टीने विचार केल्यास, त्यांनी हे ओळखले होते की जोपर्यंत स्त्री सुशिक्षित होत नाही, तोपर्यंत ती स्वतःच्या शोषणाची जाणीव करून घेऊ शकणार नाही. त्यांनी आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना प्रथम शिकवून त्यांना शिक्षिका केले, हा कृतीशील स्त्रीवादाचा एक मोठा पुरावा आहे.

३. पुरुषसत्ताक पद्धतीला आव्हान

महात्मा फुले यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या 'पितृसत्ताक' व्यवस्थेवर कडाडून प्रहार केला. त्यांनी **'सार्वजनिक सत्यधर्म'** या ग्रंथात मांडले की, स्त्री आणि पुरुष हे दोन्ही निसर्गतः समान आहेत. त्यांनी कुटुंबात स्त्रीला बरोबरीचे स्थान देण्याचा आग्रह धरला. लग्नासारख्या विधीतही त्यांनी बदल सुचवले. 'सत्यशोधक विवाह' पद्धतीत त्यांनी मंगलाष्टकांमधून ब्राह्मणांचे वर्चस्व नाकारलेच, पण सोबतच नवरदेवाने नवरीला सन्मानाची वागणूक देण्याची शपथ घेण्यास सांगितले.

४. सामाजिक सुधारणा आणि मानवाधिकार

फुले यांनी केवळ वैचारिक मांडणी केली नाही, तर सामाजिक कृतीवर भर दिला:

- **बालहत्या प्रतिबंधक गृह:** विधवांच्या समस्या आणि त्यांच्यावर होणारे अत्याचार ओळखून त्यांनी स्वतःच्या घरात बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरू केले.
- **केशवपन प्रथेला विरोध:** विधवेचे सौंदर्य हिरावून घेणाऱ्या केशवपन प्रथेविरुद्ध त्यांनी न्हाव्यांचा संप घडवून आणला. हे सामाजिक संघटन आणि स्त्री-सन्मानाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.
- **विधवा विवाह:** त्यांनी विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला आणि प्रत्यक्ष कृतीतून समाजाला दिशा दिली.

५. स्त्री-पुरुष तुलना आणि समतावादी समाज

महात्मा फुले यांचा दृष्टिकोन केवळ हिंदू स्त्रियांपुरता मर्यादित नव्हता, तर त्यांनी सर्वधर्मीय स्त्रियांच्या दुःखाचा विचार केला. त्यांनी मानवी हक्कांच्या चौकटीत राहून स्त्रीवादाची मांडणी केली. ताराबाई शिंदे यांनी लिहिलेल्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथाला महात्मा फुले यांनी दिलेला पाठिंबा हे दर्शवतो की, ते स्त्रियांच्या स्वतंत्र आवाजाचे समर्थक होते.

निष्कर्ष:

- फुलेंनी हे ओळखले होते की, स्त्रियांचे शोषण हे केवळ धर्मामुळे नाही, तर पुरुषप्रधान मानसिकतेमुळे होत आहे. त्यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' (ताराबाई शिंदे यांच्या लेखणीतून प्रेरित) आणि स्वतःच्या लेखनातून हे स्पष्ट केले की, निसर्गाने स्त्री-पुरुषांना समान जन्माला घातले आहे, मात्र समाजाने कृत्रिमरीत्या विषमता निर्माण केली आहे. त्यांच्या मते, स्त्रियांचे गुलामगिरीत राहणे हे पुरुषी वर्चस्वाचे प्रतीक होते, जे त्यांनी मोडीत काढण्याचा प्रयत्न केला.
- "विद्येविना मती गेली..." हा त्यांचा विचार केवळ पुरुषांसाठी नव्हता. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवणे हे त्यांना गुलाम ठेवण्याचे सर्वात मोठे साधन होते. १८४८ मध्ये भिडेवाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढून त्यांनी स्त्रियांच्या **बौद्धिक मुक्तीचा** मार्ग मोकळा केला. हा केवळ शैक्षणिक बदल नव्हता, तर तो एक सामाजिक क्रांतीचा पाया होता, ज्याने स्त्रियांना स्वतःच्या हक्कांची जाणीव करून दिली.
- फुलेंनी कौटुंबिक पातळीवर स्त्रीला सन्मानाचे स्थान दिले. 'सत्यशोधक विवाह' पद्धतीमध्ये त्यांनी मंगलाष्टकाऐवजी स्त्री-पुरुषांच्या प्रतिज्ञांना महत्त्व दिले, ज्यात पुरुषाने स्त्रीच्या हक्कांचे रक्षण करण्याची शपथ घेणे आवश्यक होते. विधवा विवाह, केशवपन बंदी आणि बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना यातून त्यांनी स्त्रीच्या **शारीरिक स्वायत्ततेचा** पुरस्कार केला.
- फुलेंचा स्त्रीवाद हा सर्वसमावेशक (Intersectional) होता. त्यांनी केवळ उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले नाही, तर दलित आणि कष्टकरी स्त्रियांच्या दुहेरी शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला. 'शूद्रातिशूद्र' स्त्रियांना ज्ञानाचा अधिकार देऊन त्यांनी सामाजिक न्यायाची नवी व्याख्या मांडली.
- जोतिरावांचा स्त्रीवाद हा केवळ सैद्धांतिक नव्हता. त्यांनी सावित्रीबाईंना शिक्षित करून त्यांना 'सहचारिणी' आणि 'शिक्षिका' म्हणून उभे केले, जे स्त्री-पुरुष समानतेचे जिवंत उदाहरण होते.

शिफारशी

- महात्मा फुलेंच्या 'मानवतावादी स्त्रीवादाचा' समावेश शैक्षणिक अभ्यासक्रम अधिक व्यापकपणे व्हावा.
- आजच्या काळातील intersectionality (जात, वर्ग, आणि लिंगभाव) समजून घेण्यासाठी फुलेंच्या विचारांचा आधार घ्यावा.
- स्त्री-पुरुष समानतेसाठी केवळ कायदे पुरेसे नसून, फुलेंनी सांगितल्याप्रमाणे सार्वजनिक सत्यधर्मा सारखे नैतिक मूल्य संस्कार समाजात रुजवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची:

१. **कीर, धनंजय आणि माळशे, स. गं. (संपा.)** (२०२१). *महात्मा फुले समग्र वाङ्मय*, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
२. **कीर, धनंजय.** (१९६८). *महात्मा जोतीराव फुले: आमचे समाजक्रांतिकारक*, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
३. **देशपांडे, जी. पी.** (२००२). *Selected Writings of Jotirao Phule*, LeftWord Books.
४. **ओ'हॅन्लन, रोझालिंड.** (१९८५). *Caste, Conflict and Ideology: Mahatma Jotirao Phule and Low Caste Protest in Nineteenth-Century Western India*, Cambridge University Press.
५. **पंडित, नलिनी.** (१९७२) *महाराष्ट्रातील जातीसंस्था आणि स्त्री-पुरुष संबंध*, लोकवाङ्मय गृह.
६. **सरदार, गं. बा.** (१९८१) *महात्मा फुले: व्यक्तित्व आणि विचार*, ग्रंथाली.
७. **बागल, माधवराव** (१९७०) *दलित मित्र महात्मा फुले*, ठोकळ प्रकाशन, पुणे.
८. **रेगे, शर्मिला**(२००६): *Writing Caste, Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonies*, Zubaan Books.
९. **चक्रवर्ती, उमा.** (१९९५). *Gender, Caste and Resistance: Phule and the Violence of Brahmanical Patriarchy*, Economic and Political Weekly.
१०. **पाटील, पी. जी.** (१९९१). *महात्मा फुले आणि स्त्री शिक्षण*, समाज प्रबोधन पत्रिका.
११. **साळुंखे, आ. ह.** (२००३). *महात्मा फुले आणि स्त्रियांचे अधिकार*, लोकसत्ता (दिवाळी अंक).
१२. **मराठी विश्वकोश**, खंड १० महात्मा जोतिराव फुले
१३. **भारतीय समाजशास्त्र परिभाषा कोष**, डॉ. विलास संगवे.